



O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДБИЁТИ**
**О'ЗБЕК ТИЛИ
ВА АДБИЁТИ**

4 / 2019

СОДЕРЖАНИЕ

135 Летие со дня рождения Аваза Утара

И.Хаккул. Мятёжный дух и творческая личность	3
Э.Очилов. Традиции Навои в творчестве Аваза	9
З.Кобилова. Аваз и Амири	14
М.Асадов. Идеино-художественные особенности саки-наме Аваза	17

125 летие со дня рождения Абдуаллы Кадыри

С.Тулаганова. Своеобразное толкование философии жизни в романе “Минувшие дни”	22
К.Эргашев. Стилль изложения в романе “Скорпион из алтаря”	27
С.Мели. Полифония отрицательного героя	33
Г.Сатторова. Образ Кадыри в повести “Одинокий”	41

Языкознание

Н.Махмудов. Выражения-клише в научном тексте	44
Ф.Усмонов. Некоторые особенности устойчивых словосочетаний	51
М.Хакимова. Антонимия абстрактных слов	56

Литературоведение

Н.Каримов. Бехбуди – теоретик джадидского театра	61
А.Абдукодиров. “Арбаин” Наваи и Джами	68
Ш.Шомусаров. “Тысяча и одна ночь” и сравнительный анализ узбекских народных аллегорических сказок	72

Научное сообщение

Б.Ражабова. Упоминание о падишахе Бабуре в “Равзат ус-салотин”	77
П.Кенжаева. Общность характеров в узбекских и турецких рассказах	81
Д.Гойипов. Суфийские идеи в персидском поэзии Агахи	84
А.Бектошева. Об одном арабском трактате Наджмиддина Кубро	88
Х.Мирзоев. Сайфи Бухари и литературная среда Герата в XV веке	92
П.Иззатиллаев. Известные каллиграфы эпохи Навои	96
М.Мелибоева. Этнологические мифы в “Огузнаме”	100
Ф.Курбонова. Гармония аллегории и истины	102
А.Солиев. О драме “Дугохи Хусайни”	105
О.Тожиев. Выражение альтернативного отношения в узбекском языке	107
Ф.Мусаева. Метафора в узбекских диалектах	112
Д.Ашуров. Лингвокультурный анализ некоторых фразеологизмов в дастане “Алпамыш”	116
Ш.Худойкулова. Аксиологическая лексика в узбекской поэзии	118
А.Саидномонов. Применение местоимений в речи	121

Деятели науки

И.Хаккул, Д.Гайипов. Хамдам Абдуллаев	124
Б.Файзуллаев, Т.Турдибоев, У.Сатторов. Хомиджон Мамадов	126
А.Бердалиев, Н.Махмудов, А.Мадвалиев. Эрали Шералиев	128
И.Хаккул, Б.Тухлиев, Э.Очилов, Б.Файзуллаев, У.Сатторов. Абдусалом Абдукодиров	130

Таянч сўз ва иборалар: тургун ўхшатишлар, маънавий қадрият, доминанта, маданий-эстетик баҳо.

Ключевые слова и выражения: устойчивые сравнения, духовные ценности, доминанта, культурно-эстетическая оценка.

Key words and word expressions: stable comparisons, spiritual values, dominant, cultural-aesthetic evaluation.

Муҳайё ҲАКИМОВА

АБСТРАКТ СЎЗЛАР АНТОНИМИЯСИ

Абстракт сўзларнинг салмоқли қисмини предметдан ажратилган белги-хусусиятлар ташкил этади ва белги-хусусиятларнинг деярли барчаси зидланишлар ҳосил қилади ҳамда бу зиддиятлар антонимликкача етиб боради. Демак, абстракт отларда антонимия муносабати анча ёрқинроқ кузатилади: *меҳр – нафрат, шодлик – қайғу, яхшилик – ёмонлик, тинчлик – уруш, қувонч – ташвиш, ҳавас – ҳасад, дўстлик – душманлик...*

Абстракт отларда антонимия туб сўзларнинг ўзаро зид маъно англатиши асосида (ҳавас-ҳасад), антоним сифатларга **-лик** ясовчи қўшимча қўшиш орқали (яхшилик-ёмонлик) ҳосил қилинса, абстракт сифатларда антоним аффикслар орқали (меҳрли – номеҳр, қайғули – қайғусиз) ҳам шаклланади. Бу йўл билан ҳосил бўлган абстракт сифатлардан эса **-лик** аффикси орқали абстракт отлар ясалади: *беғуноҳлик – гуноҳкорлик.*

Ўзбек тилида **-ли** ва **-сиз** антоним сўз ясовчи қўшимчалар воситасида ясалган сўзларнинг антонимлиги хусусидаги фикрларда тарқоқлик бор. Бизнингча, **-ли** ва **-сиз** аффикси предмет маъносини билдирувчи сўзга қўшилса, янги сўз ясалмайди, яъни антонимлик ҳосил бўлмайди. Бу аффикслар орқали шу предметга эгаллик ёки эга эмаслик маъноси вужудга келади. *Китобли* ва *китобсиз* сўзларини қиёслаймиз. Ушбу сўзлардаги **-лик** аффикси китобга эгаллик ва китобга эга эмаслик маъноларини билдиради. Агар ясалишга асос бўлган сўз абстракт бўлса, бу ўринда сўз ясалиши хусусида фикр билдириш мумкин. *Одоб* сўзи ёрдамида ясалган *одобли* сўзи “хулқ-одоби яхши” маъносини билдирса, *одобсиз* сўзи эса “хулқ-одоби ёмон” маъносини билдириб, икки сўз ўртасида антонимликни ҳосил қилади. Демак, абстракт сифатлар антонимияси битта абстракт от ўзақдан ясалган **-ли** ва **-сиз** аффикслари ёрдамида ҳам вужудга келар экан. Бунда нопредмет маъноли, асосан, мавҳум отлардан абстракт сифатлар ясалади. *Маънавиятли – маънавиятсиз, бахтли – бахтсиз, омадли – омадсиз, меҳрли – меҳрсиз, қайғули – қайғусиз, ақлли – ақлсиз* шулар жумласидандир.

Абстракт сўзлар, хусусан, абстракт отлар ўртасидаги маънавий зиддиятлар талқини халқимизнинг маданияти, маънавияти, дунёқараши, қадриятлар тизими билан боғлиқ. Зеро, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва зулмат, адолат ва ҳақсизлик, ҳаёт ва ўлим, рост ва ёлгон, соғлиқ ва касаллик, дўстлик ва душманлик, меҳнаткашлик ва дангасалик, бойлик ва камбағаллик, қувонч ва ташвиш каби қадриятлар тизими бир неча асрлардан бери халқимиз ҳаётининг ажралмас қисмига айланган. Мазкур аксиологик жуфтликлар мақоллар, маталлар, нақллар, фразеологик иборалар, ривоятлар, афсона, дostonлардан, яъни халқ оғзаки ижодидан ҳамда юксак бадий ижод намуналаридан мустаҳкам ўрин эгаллаган.

Абстракт маънолар антонимияси хусусида фикр юритганда, ҳосила маъноларнинг антонимиясига ҳам тўхталишни лозим топдик. Жумладан, юқорида айтилган қадриятлардан бири *оқ* ва *қора* жуфтлигидир. Бу аксиологик жуфтликни *оқ* ва *қора* ранг билдирувчи лексемаларнинг семантик таркибидаги ҳосила маънолар шакллантириб, улар семемалар антонимиясига мисол бўла олади. *Оқ* ва *қора* лексемалари бош маънода антоним бўлмаса-да, лекин халқнинг оламни ўзига хос кўриши натижасида ҳосила маънолари ўзаро ушбу муносабатни шакллантиради. Ўзбек халқ мақолларидан қуйидагиларга эътибор қаратадиган бўлсак, уларда *оқ* ва *қора* лексемалари ҳосила маъноларининг антонимияси аниқ акс этади: *Оқ дегани — олқиш, Қора дегани — қарғиш. Асли қора оқармас, Асли бузуқ тузалмас. Қора итнинг уяти оқ итга тегар.* Фраземаларда ҳам бу икки маъно антонимияси ўз аксини топган. Масалан, *оқни қорадан ажратмоқ* фраземаси яхшини ёмондан ажратмоқ маъносини берадики, бу ўринда ҳам *оқ* лексемаси “яхши”, *қора* лексемаси “ёмон” маъноларини ифодалаётгани маълум.

Абстракт маънолар (семемалар)нинг антонимияси, асосан, ўзаро антоним бўлган конкрет сифатларнинг ҳосила маънолари ҳисобига тўғри келади. Масалан, *енгил ва оғир, ширин ва аччиқ, баланд ва паст, катта ва кичик, узоқ ва яқин.*

Ширин лексемасининг изоҳди лугатда 4 та маъноси берилган бўлиб, улар қуйидагилардир. *Ширин* 1. Шираси ўткир. Ширали. Бу маъно *ширин қовун, ширин чой* каби контекстларда реаллашади. *Ширин* лексемасининг иккинчи семемаси эса таъми ёқимли, мазали, лаззатли маъносини беради: *ширин ош, ширин шўрва.* 3-семемаси киши ҳузур қиладиган, ором оладиган, лаззатланадиган, хуш ёқадиган маънони ифодалаб келади. Бу маъно қуйидаги каби қуршовларда реаллашади: *ширин хаёллар, ширин орзулар, ширин бола.* *Ширин* сўзининг 4-семемаси эса аҳил, иноқ маъносини ифодалаб, у турмуш ва оила сўзлари билангина воқеланади. Биз таҳлиллар асосида *ширин* лексемасининг 4 та эмас, 7 та маъносини ажратдик. Қуйида эса мазкур сўзнинг маъно тараққиётини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Ширин лексемасининг бош “шираси кўп” маъноси асосида *ширин* 2 семемаси ҳосил бўлган. *Ширин* 2 “лаززатли” сема асосида метафора йўли билан ҳосил бўлган. Бунда *ширин* 1 даги “белги”, “таъм” ва “лаززатли” семалари сақланган. *Ширин* 3-семемаси *ширин* 2 дан ҳосил бўлиб, унда овознинг ёқимлилиги таъмнинг ёқимлигига ўхшатишмоқда. Худди шу жараён *ширин* 4-семемаси учун ҳам таалуқли бўлиб, ҳиднинг ёқимлилиги таъмнинг ёқимлигига қиёс қилиниши асосида янги маъно шакланган. *Ширин* 5-семемаси *ширин* 3-семемасидан мавҳумлашиш асосида “хуш ёқувчи” семаси асосида ҳосил бўлган. Бизнингча, *ширин* лексемасининг маъноси “хуш ёқувчи” интеграл сема асосида тараққий этган бўлиб, унинг ўзига хос экстралингвистик ва лингвистик асослари мавжуд. *Ширин бола, ширин қизалоқ; ширин атир, ширин бўй; ширин овоз, ширин нола, ширин сўз* каби қуршовларида юзага чиқадиган маънолар синезтизия орқали шакланган. Кўриш орқали, ҳид билиш орқали, эшитиш орқали билинадиган туйғу таъм билиш орқали пайдо бўлган туйғуга ўхшатишмоқда. *Ширин орзулар, ширин хаёллар* каби қуршовлардаги 6-маъноси эса мавҳумлашиш ном кўчиш усули асосида ҳосил қилинган. Бунда абстракт белги конкрет белгига ўхшатишмоқда. *Ширин* 7 семемаси эса 6-маънодан маънонинг хусусийлашиши орқали ўсиб чиққан бўлиб, мазкур маъно *ҳаёт, турмуш,*

оила каби сўзлар қуршовида реаллашади.

Метафора шундай бир сирли ҳодисаки, у орқали умуман ўхшамаган воқеликлар ҳам битта ном билан айтилади ва халқнинг дунёни кўришдаги, уни номлашдаги ижодкорлиги намоён бўлади. Бунга юқоридаги сўзимиз якқол мисол бўлиб, ўзбек халқи шакар солинган чойини ҳам, лаззатли паловни ҳам, ёқимтойгина қизини ҳам, эзгу орзуларини ҳам, жарангдор овозни ҳам, мазмунли ҳаётини ҳам бир сўз билан ифодалай олади ва бунда ҳеч қандай гаритабийлик йўқ. Тилишунос уни муайян семалар, қолиплар орқали таҳлил қилишга, бир хил схемаларга, жадвалларга солишга ҳаракат қилади. Лекин халқнинг ижодкорлиги, дунёни ўзига хос кўриши, уни ўзига хос қабул қилиши ва номлаши қатъий қолипларга тушмайди, менимча. Шундай бўлса-да, *ширин* лексемасининг семантик структурасини қуйидагича аниқлашимиз мумкин:

№	ширин 1	ширин 2	ширин 3	ширин 4	ширин 5	ширин 6	ширин 7
1	белги	белги	белги	белги	белги	белги	белги
2	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	абстракт	абстракт
	таъм	таъм	кўриниш	ҳид	овоз		ҳаёт
3	ширининг кўплиги	–	–			–	–
4	лаzzатли	лаzzатли	ёқимли	ёқимли	ёқимли	ёқимли	ёқимли
	<i>ширин қовун, ширин торт</i>	<i>ширин шўрва, ширин мастава</i>	<i>ширин бола, ширин қизалоқ</i>	<i>ширин буй, ширин ҳид</i>	<i>ширин овоз, ширин нафас</i>	<i>ширин орзулар, ширин ўйлар</i>	<i>ширин турмуш, ширин оила</i>

Ширин сўзининг антоними ҳисобланган *аччиқ* сўзини семантик таҳлил қилишга ҳаракат қилиб кўрамиз.

Аччиқ 1 – оғизни ачитадиған, ловулатадиған таъм. *Аччиқ* гармдори, *аччиқ* мурч.

Аччиқ 2 – нордон, тишни қамаштирадиған таъм. *Аччиқ* анор, *аччиқ* нок.

Аччиқ 3 – сезги аъзоларига қаттиқ таъсир қилувчи ҳид. *Аччиқ* газ, *аччиқ* тутун.

Аччиқ 4 – жиззилатадиған, жонни ачитадиған. *Аччиқ* шамол, *аччиқ* совуқ.

Аччиқ 5 – кишига қаттиқ тегадиған, кўнглига озор берадиған; қаттиқ, нохуш. *Аччиқ* истехзо, *аччиқ* сўз.

Аччиқ 6 – ғам-изтиробли, аламли. *Аччиқ* тақдир, *аччиқ* қисмат.

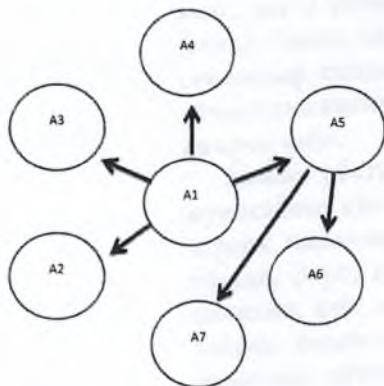
Аччиқ 7 – Жаҳл. Дадамнинг аччиғи ёмон.

Аччиқ лексемасининг маъно таркиби

№	аччиқ 1	аччиқ 2	аччиқ 3	аччиқ 4	аччиқ 5	аччиқ 6	аччиқ 7
1	белги	белги	белги	белги	белги	белги	ҳолат
2	конкрет	конкрет	конкрет	конкрет	абстракт	абстракт	абстракт
	таъм	таъм	ҳид	совуқ		ҳаёт	
3	оғиз	оғиз	бурун	баданни	кўнглига		
4	ачитади-ган	қамашти-радиған	ачитади-ган	ачитади-ган	озор беради-ган	озор беради-ган	озор берадиған
5							руҳий
6							норозилик

7	аччиқ гармдори, аччиқ мурч	аччиқ анор, аччиқ нок	аччиқ газ, аччиқ тутун	аччиқ шамол, аччиқ совуқ	аччиқ истехзо, аччиқ сўз	аччиқ тақдир, аччиқ қисмет	аччиги чиқди
---	-------------------------------	--------------------------	---------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-------------------------------	--------------

Аччиқ лексемасининг маъно тараққиётини қуйидагича аниқлаш мумкин. Оғизни ачитадиған конкрет таъм белгиси А1дан оғизни қамаштирадиған конкрет таъм белгиси А2 метафора асосида ҳосил бўлган. Бурунни ачитадиған конкрет ҳид белгиси А3 ҳам бош маънодан – оғизни ачитадиған конкрет таъм белгиси А1дан метафора асосида ҳосил бўлган. Баданни ачитадиған совуқлик белгиси ҳам А1дан ясалган. Кўнгилга озор берадиған абстракт белги А5 А1дан мавҳумлашиш орқали кўчган. А6 А5дан маънонинг хусусийлашиши орқали пайдо бўлган. А7 эса А5дан ҳосил бўлган. Аччиқ лексемасининг маъно тараққиёти “озор берадиған” интеграл сема асосида воқе бўлган.



Энди ширин ва аччиқ лексемаларининг антоним семемаларини аниқлаймиз.

1	Ширин2 (ширин олма, ширин анор)	Аччиқ2 (аччиқ олма, аччиқ анор)
2	Ширин 4 (ширин сўз, ширин гап)	Аччиқ 5 (аччиқ истехзо, аччиқ сўз)
3	Ширин7 (ширин турмуш, ширин оила)	Аччиқ6 (аччиқ тақдир, аччиқ қисмет)

Абстракт сўзлар орасида нутқий антонимия бошқа нутқий лексик муносабатларга нисбатан кўп кузатилади. Чунки нутқий антонимия халқ оғзаки ижоди бўлган мақоллар, маталларда, дostonларда кўп учрайди. Мақоллар халқ оғзаки ижод намунаси сифатида миллатнинг олами идрок этишини ўзида акс эттиради. Тил эгаси бўлмиш халқ ўзаро зид бўлмаган нарса, белги-хусусият, ҳаракатларни бир-бирига солиштирган, зидлаган бўлса, ушбулар мақолларда нутқий антонимияни ҳосил қилган.

Маълумки, ўзбек тилида *тўғри* ва *эгри* сўзлари лексик антонимдир. Лекин ўзбек халқ мақолларида *тўғри* ва *ёмон* лексемалари нутқий антонимияси кўп кузатилади: *Тўғрига бало йўқ, ёмонда ҳаё йўқ.*

Маънолараро зиддият антонимия билан чегараланиб қолмайди. Антисемия, энантиосемия каби лисоний муносабат ва ҳодисаларда ҳам абстракт маънолар зиддиятини кузатиш мумкин.

Д.Абдуллаева “Ўзбек тилида антисемия” номли диссертациясида антисемия ҳодисасини тадқиқ қилишда мавҳум отларга мурожаат қилади. “Антисемиянинг тилда реал мавжудлигини исботлашда, айниқса, семантик

абстракция ҳодисасини яна бир аргумент сифатида келтириш мумкин¹, – дейди тадқиқотчи. Дарҳақиқат, абстракт отлар моҳиятан от сўз туркумининг туркумлик семаси “предмет” архисемасига эга эмас. Улар от туркумига хос бўлган белги билдирувчи сўзлардир. Шу зайлда мазкур сўзларнинг белги билдируви сифат туркумига мансуб сўзлар билан антисемик муносабатга кириша олиши табиийдир. Масалан, қайгу сўзи шод сўзи билан антисемия ҳосил қила олади.

Маълумки, таркибида антоним семага эга сўзлар семантик жиҳатдан боғланиб кела олмайди. Уларнинг ўзаро боғланишига семантик структурадаги зид маъноли семалар имкон бермайди. Масалан, *иссиқ (ҳароратли, қизиган)* ва *қор (ёгин, оқ, совуқ)* лексемаларининг танланган семемаларида зид семалар мавжудлиги учун улар кетма-кет боғлана олмайди. Бу зидлик семалараро эмас, ҳатто семема-сема мақомида кузатишмоқда: *иссиқ (семема) – совуқ (сема)*. Лекин, бадий санъат турлари, жумладан, оксюморонда зид семали семемалар синтагматик боғланиши мумкин. Ўзаро зид маъноли абстракт сўзлар ҳам оксюморон ҳосил қила олади: *қайгули бахт, ширин азоб, ёқимли ҳижрон* каби.

Демак, абстракт отларда ҳам, абстракт сифатларда ҳам антонимия муносабати кўп кузатилади. Бу лисоний муносабатга халқимизнинг кўп асрлик маданияти, маънавияти, дунёни англаши каби қадриятлар асос бўлади. Зеро, инсоният ўзини англаган даврдан ҳозиргача яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, ҳақиқат ва ҳақсизлик каби аксиологик жуфтликлар ҳаётни белгиловчи омил бўлиб келмоқда. Абстракт сўзларда ҳосила маънолар антонимияси ўзига хос бўлиб, одатда, конкрет сифатларнинг маъно тараққиёти натижасида абстракт маъноларнинг шаклланиши кўп кузатилади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада абстракт сўзларнинг антонимик муносабати ўрганилди. Аксиологик жуфтликлардаги абстракт сўзларнинг антонимик муносабати қадим илдишларга эга эганлиги таҳлил қилинди. Ҳосила маъноларнинг антонимик муносабатларининг ўзига хосликлари семик таҳлил асосида очиб берилди. Абстракт сўзлардаги антисемия, энантиосемия каби ҳодисалар ўрганилиб, нутқий антонимия ва оксюморон кабиларга эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучена антонимия абстрактных слов. Обосновано, что антонимические связи абстрактных слов в аксиологических парах имеют древние истоки. Выявлено своеобразие антонимических связей в производных значениях. Изучены явления антисемии и энантиосемии в абстрактных словах с прицелом на речевую антонимию и оксюморон.

RESUME. In the article, the antinomy relationship of the abstract words is learned. This antinomy relationship is learned. This antinomy relationship is analyzed through in the axiological pairs and is defined its etimological roots are not new. The specific peculiarities of the derivative meaning of the antinomy relationship. Antisemantics, enantiosems, oxumoron, the antinomy of the derivative meanings.

Таянч сўз ва иборалар: абстракция, абстракт сўзлар, антонимия, зиддият, антисемия, энантиосемия, оксюморон, тазод, ҳосила маънолар антонимияси.

Ключевые слова и выражения: абстракция, абстрактные слова, антонимия, противоречие, антисемия, энантиосемия, оксюморон, контраст, антонимия производных значений.

Key words and word expressions: abstraction, abstract words, antinomy, antisemantics, enantiosems, oxumoron, the antinomy of the derivative meanings.

¹ Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. НДА. Тошкент, 2010.